

טוהר הנשק וחסינותם של לא־לוחמים – איסור בלתי־מותנה

נעם זוהר

מלחמה, לרבות מלחמה אסימטרית, אינה מאופיינת כקטטה המונית או ריב של אלפי או מיליון בני־אדם מול כמה אלפים או מיליונים מהצד השני. זה אינו דור קרב אישי המוכפל בסדרי גודל. מלחמה או לחימה היא אינטראקציה בין קבוצות ובין ארגונים, והאפיון של מעשי הצבא – לא כהצטברות פעולות של פרטים אלא כפעולה קולקטיבית של ארגון – הוא חיוני להבנת התופעה, וגם להבנת המוסרית. לכן, כל מי ששייך לארגון הלוחם, במקרה של צבאות סדירים, או בקצרה, כל מי שלובש מדים הוא חלק מאותו ארגון. הוא מאפשר את פעילותו, הוא מאפשר את הירי של אלה שיורים, ולכן הוא חלק מן האיום ומותר לפעול נגדו בצורה לגיטימית כהגנה עצמית. כמובן, הגנה עצמית של חיילים היא לא רק הגנה על חייהם שלהם, אלא גם הגנה על הקולקטיב ועל הקיום הריבוני של הלאום שהם נלחמים להגנתו. חיוני להבחין בין גרילה לטרור. המשותף לשניהם הוא שהם מופעלים על ידי כוחות לא־סדירים. ההבדל הוא שגרילה בהגדרתה הקלאסית היא פעולה של הכוחות הלא־סדירים נגד לוחמים, ואילו טרור הוא פעולה נגד לא־לוחמים. למעשה, אם נדייק, טרור יכול להיות מופעל גם על ידי כוחות סדירים. הרעיון של טרור מדינתי הוא בוודאי לא משונה והוא פשוט, וגרילה היא על כן נושא אחד של פעולת כוחות לא־סדירים נגד לוחמים, נגד צבא, למעשה נגד המדינה או כוח מדינתי, ואילו טרור הוא התקפה מכוונת נגד אזרחים. יש הגדרות ותנאים נוספים להגדרת פעולה כטרור, אבל זה לב העניין. במובן זה קיים גינוי מוסרי לטרור, ואין ספק שאנשים שיורים רקטות אל יישובים אזרחיים הם טרוריסטים. זאת משום שהם מתקיפים בכוונה אוכלוסייה אזרחית, אנשים לא־לוחמים.

בעולם הנאור, או אפילו בעולם הנאור למחצה, קיים גינוי תקיף ורחב מאוד לטרור. הגינוי המוסרי לטרור נשמע גם בדברי הנשיא בוש אחרי המתקפה על המגדלים התאומים. אחד הדברים החשובים שהוא אמר אחרי פעולת הטרור

פרופ' נעם זוהר, אוניברסיטת בר אילן

ב־2001, כאשר הכריז על המלחמה נגד הטרור היה ברוח זו: לא משנה מה המטרה שלכם, צודקת ככל שתהיה, יש פעולות של התקפה על אזרחים שהן אסורות, תהיה מטרתכם צודקת ככל שתהיה – שחרור לאומי, מלחמה נגד עוול, נגד אימפריאליזם – יש דברים שאסור לעשות. לב העניין המוגדר כטרור שנגדו הוא ניסה לגייס את העולם למלחמה הוא מה שמאפיין את הטרור ומניע את התיעוב הבסיסי של אנשים הגונים כלפיו – שהטרור מתקיף אוכלוסייה אזרחית של לא־לוחמים, ולא משנה מה יהיו מטרותיו. התיעוב המוסרי כלפי הטרור, השלילה המוחלטת של שימוש באמצעים של התקפה מכוונת על לא־לוחמים – כלומר, מכאן נגזר הקידוש של עקרון החסיונות של הלא־לוחמים – זוהי מוסכמה ואף יותר מכך, זהו יסוד מוסרי כל כך ברור, שאין צורך בתיאוריות רבות כדי להסביר אותו.

לפי הגישה הסטנדרטית לשאלת החסיונות האזרחית, הרג אזרחים אסור משום שהם אינם נושאים באחריות לעוולות המלחמה, אולם כאן חסרה ההבחנה בין לוחמים ולא־לוחמים. חיבור בין אנשים שהם אשמים ולא־אשמים מבחינה מוסרית בוודאי אינו יכול להצליח. הגישה החלופית היא של "צדק בלחימה" שמעניק זכויות ומטיל חובות על חברה אזרחית או על צבא כגוף קולקטיבי. העמדה השלישית מנסה לומר שהחייל אינו אשם מבחינה מוסרית, אבל כאשר הוא יורה, הדבר שמצדיק פגיעה בו הוא הגנה עצמית. הבעיה היא שלכאורה הדבר מצדיק פגיעה רק בתת־קבוצה קטנה מאוד של חיילים, מפני שרוב החיילים אינם יורים. גם הדין הבינלאומי וגם המוסר הבסיסי בנושאים אלה מתירים לפגוע בחיילים בכלל, והבעיה הפילוסופית הקשה היא כיצד להצדיק ולהסביר את ההיתר לפגוע גם בחיילים שאינם יורים, בלי להרחיב אותו למקרים של פגיעה בכל אנשי הצד השני, ונשותיהם וילדיהם.

מה שטעון הצדקה הוא לא מדוע יש חסיונות ללא־לוחמים – ברור שיש להם חסיונות. מה שצריך להצדיק הוא, מדוע מותר לפגוע בחיילים שהם מגויסים, מאמינים שמלחמתם צודקת, לפעמים הם פועלים תחת לחץ או כפייה, ואינם אוחזים בנשק או יורים בו בכל רגע. לכן יש להסביר היטב מה מצדיק פגיעה בחיילים, מדוע מותר במלחמה לפגוע בחיילי האויב, הגם שמבחינה מוסרית בהחלט אי־אפשר להגיד שבאופן פרטני כל אחד מהם אשם, ושכל אחד מהם אשם יותר מהפוליטיקאים או מהאזרחים שבצד השני. לא מדובר כאן באשמה מוסרית אישית, ולכן האתגר הוא במה אנחנו מצדיקים את הפגיעה בחיילים.

לדוגמה, מצב שכיום כבר נשמע סוריאליסטי: אם תהיה מלחמה בין ישראל וסוריה, החייל הישראלי לא יחשוב שהחייל הסורי הוא רוצח כאשר הוא יורה עליו, והחייל הסורי לא יחשוב שהחייל הישראלי הוא רוצח כאשר הוא יורה עליו. החיילים בכל העולם מבינים היטב שחלק מהעניין הוא הלחימה ההדדית ביניהם.

לעומת זאת, חייל של כל אחד מהצדדים שיתקיף אזרחים בכוונה הוא טרוריסט, ואי־אפשר בשום אופן להזדהות עם הגינוי המוסרי העמוק לטרור המתועב, שהוא נחלת הציבור הישראלי ורבים בעולם, בלי לאחוז באותה נשימה באיסור המוחלט עלינו – להתקיף לא־לוחמים. אין שום אפשרות לאחוז בצד אחד של החבל בלי לאחוז בצדו השני. אם רוצים להתיר את הרצועה ולוותר על האיסור של פגיעה בלא־לוחמים – לוותר על מה שנקרא אצלנו 'טוהר הנשק' – עלינו לוותר על העמדה של גינוי ותיעוב כלפי הטרור. אם אנחנו מגנים את הטרור, וראוי לנו להמשיך לאחוז בעמדה של גינוי ותיעוב גמורים כלפי הטרור, אנחנו מגנים אותו משום שהוא דוגל בצורה שפלה ובלתי־מקובלת בעמדה הפסולה שלפיה המטרה מקדשת את האמצעים, כאשר האמצעים הם התקפה על לא־לוחמים. אם אנחנו מגנים את העמדה הזו, אנחנו צריכים בהכרח גם לדבוק בעצמנו באיסור על פגיעה בלא־לוחמים. אכן, סעיף טוהר הנשק במסמך 'רוח צה"ל' אומר בפירוש שהחייל לא ישתמש בנשקו ובכוחו כדי לפגוע בלא־לוחמים.

נבחן שתי נקודות נוספות. האחת – במונח 'לא־לוחמים' בהקשר של לחימה בשטח צפוף אוכלוסין אנחנו מתייחסים ללחימה נגד גרילה, ובהקשר הישראלי – הגופים שאנחנו פועלים נגדם הם אנשי גרילה ולעתים קרובות גם טרוריסטים. אמנם, המונח התקשורתי והממשלתי הישראלי 'מחבלים' מטשטש זאת כאשר גם אלה שפועלים באופן נקודתי או מוגבל רק נגד חיילי צה"ל וגם אלה שמבצעים פיגועים במטרות אזרחיות מכונים מחבלים – זהו טשטוש של השיח הציבורי. מדובר באנשי גרילה ובטרוריסטים שנלחמים נגד החיילים שלנו. פעמים רבות אלה אותם האנשים, אבל לא תמיד. כשהם נלחמים נגד לא־לוחמים הם פועלים נגד אוכלוסייה אזרחית, ובעשותם כן הם טרוריסטים. בהקשר זה, השאלה מי נקראים 'לוחמים' היא מסובכת, בייחוד באשר אינם לובשים מדים – ואני מסכים עם פרופ' בנבגי שהדרישה שהם ילבשו מדים היא לא מציאותית מסיבות רבות. את מי בצד השני אנחנו מגדירים 'לוחמים' או 'לא־לוחמים'? כאן קיים המונח שישראל הייתה כנראה חלוצה בהגדרתו, של 'מעורבים' ו'לא־מעורבים', דהיינו, לא ניתן להגיד שאדם הוא בעל דרגה ספציפית או לובש מדים ובעל תעודה של ארגון לוחם, אבל בכל אופן הוא בעצם מעורב. הוא מכין פצצות או מגייס אנשים שיירו טילים על אזרחים או על חיילים, והוא בהחלט מעורב, ובמובן זה היה נחוץ בהחלט התיקון המושגי והאופרטיבי שאין מדובר על 'לוחמים' כמו במצב שבו עומד מולנו צבא סדיר, אלא על 'מעורבים'. התיקון הזה נחוץ וצריך לעשות לו כוונון עדין ולהגדירו באופן מדויק, ולבסוף תתקבל אבחנה בין מעורבים ולא־מעורבים, שהיא חופפת מוסרית בדיוק לאותה הבחנה קלאסית שאנחנו חייבים להמשיך לדבוק בה, ושמסמך 'רוח צה"ל' דבק בה עד היום, והיא ההבחנה בין לוחמים ללא־לוחמים, בין מעורבים ולא־מעורבים. כלפי לא־מעורבים, כלפי מי שלא זוהו

כמעורבים, שריר וקיים האיסור של פגיעה בלא-לוחמים, באזרחים, בחפים מפשע לפי המינוח המקובל, אבל לא במובן המוסרי אלא במובן המקובל בהקשרים האלה, שהאיסור הזה שריר וקיים.

כפי שנאמר לעיל, מה שטעון צידוק הוא הפגיעה בלוחמים או במעורבים. איסור על פגיעה באזרחים או בלא-מעורבים או בלא-לוחמים הוא אלף-בית של "לא תרצח". אין צורך בהצדקה מיוחדת. משום כך, גם התיעוב שלנו כלפי הטרוריסטים שמפרים את האיסור הזה באופן שיטתי ומכוון הוא תיעוב מובן מאליו, שלא צריך פילוסופיה מסובכת או תיאוריה הסכמית או תיאוריה אחרת כדי להצדיק אותו. מה שנדרש הוא להגדיר את הקבוצה של הלוחמים או של המעורבים כקבוצה שאיבדה את חסינותה וכלפיה מותר לנו לפעול, ואנחנו מחויבים לפעול. במובן זה, איסור "לא תרצח" הוא אוניברסלי. שוויון הערך של כל אדם באשר הוא אדם, שנכלל באותו איסור של "לא תרצח", באותה חסינות בלתי-מותנית של לא-לוחמים – הוא שריר וקיים. מופקע מכל זה כל מי שנעשה לוחם, מעורב, שייך לארגון המפעיל כוח ומהווה איום, שנגדו מותר לפעול.

הנקודה השנייה – עד כה דובר על פגיעה מכוונת. סעיף 'טוהר הנשק' מנוסח כך שלא נשתמש בכוחנו כדי לפגוע בלא-לוחמים או בבלתי-מעורבים, בתיקון הדרוש. מה לגבי פגיעה אגבית, פגיעה לא-מכוונת? בנושא זה יש דיון ערני מאוד בעולם, ובייחוד בישראל, בשנים האחרונות, סביב האיזון בין ביטחון החיילים שלנו לבין ביטחונם של אזרחי הצד השני. הדרך הבטוחה ביותר לחיילים לשמור על חייהם היא לא להילחם כלל. כלומר, כאשר החיילים יוצאים לפעולה צבאית מוצדקת, הם מקבלים על עצמם מראש סיכון מסוים הכרוך בביצוע הפעולה, שהיא צודקת והכרחית. בכך הם מסכנים הן את עצמם, ואם הם שומרים על טוהר הנשק, הם גם מסכנים בפגיעה אגבית את האוכלוסייה האזרחית, בייחוד בלחימה בשטח בנוי צפוף. ובהקשר זה השאלה היא לא כפי שמנסחים אותה לפעמים – האם החיילים חייבים להסתכן כדי לשמור על חיי האזרחים, אלא בצורה ישירה יותר – האם מותר לחיילים לסכן את האזרחים כדי להגביר את ביטחונם? הפרספקטיבה הנכונה לדיון זה היא שכמובן, הפעולה עצמה מסכנת את כולם, כלומר גם את החיילים, גם את לוחמי או מעורבי הצד השני, אבל זו אינה בעיה מוסרית. והשאלה המוסרית היא, מהו האיזון הנכון בין הדברים הללו. לומר שהחיילים צריכים להפקיר את שלומם ואת ביטחונם ואת הגנת הכוח ולעשות הכול כדי לא לסכן את האזרחים של הצד השני – זאת כמובן עמדה לא רציונלית. באותה מידה בלתי-קביל ניסוח הפוך כלשהו, שלפיו לחיילים מותר לעשות כל דבר שמסכן את אזרחי הצד השני כדי להעלות את ביטחונם הם לרמה המרבית, ולהגיע לתוצאה של אפס סיכונים, כביכול. האיזון בין שני הדברים האלה הוא המפתח.